

A. BAUSANİ

VIII./XIV. yüzyıl sonunda İran'da Esterâbâdlı Fazlullah tarafından kurulmuş, sezgi yoluyla metafizik sırları bilme (gnostic) inancında bätinî eğilimli, sünnî olmayan bir fırkadır.

Kurucusu Fazlullah (740/1340'da Esterâbâd'da doğmuştu. Bazı kaynaklara göre adı Abdurrahman idi; özellikle haram yiyecekleri yemekten sakınmaya özen göstermesiyle tanınmış (helâl-hor) bir süfi olarak mesleğine başladı. Fazlullah, Ali soyundan bir derviş idi ve henüz bebek iken ölmüş olan babası başkadı (kâdı ül kudat) idi. Daha çocukken tasavvufa büyük kâbiliyet gösterdi ve gençlik çağında dünya nimetlerine karşı nefsinde uyguladığı perhizle peygamberce rüyalara ve bu rüyaların yorumu mazhariyetine sahip oldu. Onsekiz yaşında iken ilk hacc farızasını yerine getirdi ve dönüşte bir süre Harezm'de kaldı. Sonra ikinci haccına karar verdi; ancak, bir rüya ile bu uzun seyahat sırasında Meşhed'de İmam Rıza Türbesi'ni ziyaret etmek için yolunu uzatmaya ikna oldu, Mekke'ye gittikten sonra Harezm'e döndü. Çeşitli rüyalardan sonra-ki bunlardan bir tanesi dört mübarek mutasavvıfın İbrahim b. Edhem, Bâyezid-i Bistâmî, Sehl-i Tusterî ve Buhlül'ün isimlerinin O'na açıklanmasıydı- bir özel anlamlı rüya içinde görevinin ne olduğunu öğrendi. Bu rüyada, doğuda bir yıldız yükseldi ve ondan çıkan parlak bir ışın, bütün yıldız emilene kadar Fazlullah'ın sağ gözüne girdi. Bunun sadece bir kaç yüzyılda bir yükselen yıldız olduğu O'na açıklandı. Fazlullah uyandığında kuşların ötüşünü duydu ve kısmen onların dilini anladı.

Fazlullah, etkileyici rüya yorumlarıyla ilk müridlerini kazandı; onlar bir fırıncı olan Seyyid Muhammed Nânvâî, eksiksiz bir derviş olan Ali, yine bir derviş olan Bâyezid ve diğer öğrencilerinden ibaretti. Fazlullah daha sonra bir başka mürid bulduğu Horasan'a gitti; ancak İsfahan'da Tûkeî Câmî'ne yerleşti. Burada muakkibi Süfi

---

(*) A. Bausani: "Hurûfîyya", The Encyclopaedia of İslâm New Edition, V. III., London Luzac, 1971, s. 600-601; Bu yazı Yard.Doç.Dr. Nezahat Öztekin tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Muînüddîn Şehristânî O'na Mevlânâ Muînüddîn, Mevlânâ Muhammed, Şeyh İsâ, Mevlânâ Alâuddin, Recâi ve Fazlullah'ın biyografisine ait değerli bilgileri ihtivâ eden Hâb-nâme (rüya kitabı) yazarı Nasrullah-ı Nâfeci gibi diğer "Allah arayıcıları"nı getirdi.

Hediye ve bağışları reddedip, daha ziyade el emeği ve kendi çalışmalarına (Fazlullah külâh yapıcısıydı) dayanarak O ve muakiplerinin rehberlik ettikleri sâde, yüce hayat ve Fazlullah'ın rüya yorumlama mazhariyeti bir çok başka ülkeden cezbedilmiş olanlarla grubu sayıca arttırdı. Kur'ân'a ilave olarak Fazlullah, Câvidânâme'sinde sık sık hisse aldığı (Tevrat, Zebur, İncil) Yahûdi ve Hristiyan kutsal kitapları hakkında da mükemmel bir bilgiye sahipti. Fazlullah'ın "rüya yorumları" temelde rüya vasıtasıyla "düşünce okuma" olayından ibaretti. Fazlullah ekseriya rüya gören, rüyasını anlatmadan önce onun düşüncelerini okurdu. Zamanın diğer sûfilerine benzemezdi. Fazlullah'ın müzik ve dansı kullandığı görülmemiştir. Kırk yaşlarında Tebriz'de yeni bir tecrübe yaşadı. O'na harflerin gizli anlamları ve peygamberliğin (prophecy) önemi (nübüvvet) açıklandı. Üç gün üç gece cezbede kaldı ve "bu genç adam kimdir, göğün ve dünyanın ayı olan bu kimdir?" sorusunu ve "O sâhibü'z-zamandır, peygamberlerin sultanıdır, diğerlerinin bilgi ve taklitle kazandıkları imânı O, keşf ü ryan yoluyla kazanmıştır" cevabını duydu. Şimdi Fazlullah, bir sûfi oluşundan başka, yeni bir dinî hareketin kurucusu da olmuştu. İsfahan'a dönerek bir müddet mağarada tek başına yaşadı ve kısa bir süre sonra ölmekte olan bir derviş o'na peygamberliğini müteâkip ilâhî sırrı (Zuhur-ı Kibriyâ) açıklamanın zamanının geldiğini haber verdi. Kaynaklar Fazlullah'ın bu ilâhî sırrı tebliği için çeşitli tarihler verirler; bunlardan en çok 788/1386, 789/1387 tarihleri ihtimal dâhilindedir. Aynı yıl Fazl'ın en önemli eseri Câvidân-nâme-i Kebîr'i yazmış olduğu rivâyet edilir. O'ndan önce ve sonra diğer ilâhî tebliğlerde görüldüğü gibi Fazlullah zamanın hükümdar ve şehzadelerini kendi doktrinine döndürmek için çabalamıştır. İbn Hacer el Askalânî'ye göre (O'nun çağdaşıdır, İnbâ el gümri fi enbâ el umr'da) Timurleng'i kendi dinini benimsemesi için davet etmişti ve yine Altınordu hânı Toktamış'ın kızıyla evlenmeyi düşlemişti. Hayatının son kısmını Şirvan'da (şimdi Bakü) Timur'un oğlu Mirânşah'a mülteci olarak geçirdi. Fakat Semerkand şehrinin sünî kadılarıyla bir oturumdan sonra Timur'un O'na karşı olan hükmü yayınlandı. Mirânşah ise Fazlullah'a yardım edeceği yerde o'nu tutukladı. Fazlullah hapiste iken vasiyetnâmesini yazdı. Şirvan'dan Nahçıvan yakınındaki Alıncak Kalesi'ne götürüldü, orada 796/1394'te

ıdam edildi. Alıncak'ta ıdam edildiği yer (maktel) O'nun mürıdleri için bir süre Mekke, Mırânşah da yeni dinin Deccâl'i oldu (Hurûfi metinleri O'nu yılanların şâhı Mârânşah olarak tanırlar).

Fazlullah'ın ilk halifesi, Mırânşah'ı mağlup etmiş olan Karakoyunlu begi Kara Yusuf'u Hürûfilik'e kazanma emelini besleyen çeşitli Hurûfi kitaplarının yazarı, mürıdi Aliyyü'l-a'lâ idi. Aliyyü'l-a'lâ 802/1400'ün başlarında görüldüğü Anadolu'da Hurûfilik'i yaydıktan sonra 822/1419'da ıdam edildi. O, hurûfi fikirlerini Bektâşi tarikatına aşılamağa yardım etmiş, gerçekten Kırşehir'deki Hacı Bektaş Veli tekkesini ziyaret etmişti. O'nun propagandası, zamanında Osmanlı başkenti Edirne kadar uzağa, ülkesi (Doğu Karadeniz bölgesi) Trabzon'a ulaştı. 844/1444'de bir hurûfi misyoner, Hurûfilik'e ilgi gösteren gelecekteki İstanbul fâtihi, tahtın vârisi Mehmet'in Edirne'de misafiri oldu; ancak bir kâfir olarak canlı canlı yakıldı. Anadolu'da Hurûfilik, Bektâşlik'in yeni cemiyeti içinde, diğerlerinin yanısıra uzun zaman yaşadı. Türk edebiyatı, meşhur Nesimî'yi (807/1404'te Halep'te canlı olarak derisi yüzüldü) ve bir çok Hurûfi şâirini yetiştirmiştir.

Hurûfilik kısa zamanda teşkilatlanmış bir hareketti. Hurûfi fırkası, hiziplerden ve râfizî fikirlerden zarar gördü; bunlardan en başlıcası, Fazlullah'ın eski mürıdlerinden olup, tarikattan çıkarılmış Gilanlı Mahmud Pesikânî tarafından kurulan Noktaviyye'dir.

Fazlullah'ın başlıca üç eseri vardır. Câvidân-nâme, nesir olarak, yarı Farsça yarı Esterâbâd ağzı Farsça ile yazılmıştır. Muhabbet-nâme, 802/1400'de Aliyyü'l-a'lâ tarafından şerhi yapılmış bir şiir; ve Arş-nâme (manzum). Bu eserler henüz yazma hâlinindedir ve dialekt bakımından ilgi çekicidirler. Fırkanın kurucusunun çeşitli muakkıbları tarafından yazılmış şiir ve kısa Parçalar hâlinde çok sayıda Hurûfi risâlesi vardır. Fakat önemli özellikte olanlar, O'nun halifesi, tanınmış tefsircisi Aliyyü'l-a'lâ'nın eserleridir: Üstüvânâme, Mahşer-nâme, (nesir), ve dört mesnevî; Beşâret-nâme (803/1401'de yazılmış), Tevhid-nâme, Kürsî-nâme (810/1408'de yazılmış), Kiyâmet-nâme (814/1412'de yazılmış).

Doktrinler: Aslında harflerin özelliğinden ismini almış olan Hurûfilik'in gizemli karakteri üzerine önem yüklenmiştir; tabii ki en aşıkâr özelliği budur, ama bunun doktrinini merkezi olduğunu düşünmek yanlış olur. Hurûfilik'in en önemli problemleri, peygamberlik ve insan üzerinedir. Birinci olarak ilk göze çarpan özellik şöyledir: Hz. Muhammed'e gerçekten peygamberliğin mührü

denebilir. Çünkü, O'nunla peygamberlik sonbulur ve orada yeni bir daire başlar. Bu daire, peygamberliğin üstünde, azıllığın ise ötesindedir ve bu ikisinin yerini, Fazlullah'ın ortaya çıkışıyla beraber insanın içindeki ulûhiyyetin açığa vurulması sayesinde alır. Dünya ebedidir; yaratıldığından beri devam eden bir nizam içindedir, erişilmez (gizli bir hazine) olan Allah'ın özülle ilâhî sırları bütünleşir. İlâhî zuhur daireler içinde hareket eder (bir metne göre her 1360 yılda bir) ve her dairede olaylar, şahıslar daha önceki daireden tekrarlanmıştır. Bu bir nevi ebedî dönüştür (bu yılın cevizleri geçen yılın mahsûlüyle aynı olmakla beraber yine de farklıdırlar). Bu sünî İslâm'ın tamamıyla karşı olduğu Hint metafiziğinden (hulûl ve tenâsüh) çok farklı bir kavramdır. İkinci problem, Allah'la insan arasındaki ilişkidir. Panteistik bir anlayış içinde çözülmemiştir, fakat insanın içindeki erişilmez ilâhî hazinenin devamlı Tanrısallığı ve tamlığıyla (insanın mükemmel bir örneği olan Fazl'ın) insanın yüzünde açıkça harflerle Yaradan'ın bilinen ismi Allah yazılmıştır: burun "elif", burnun iki lobu "lam", gözler "h" şeklini oluşturur. Geleneksel kıyamet fikirleri, Hurûfizm tarafından reddedilmiş ve Kur'anî antropomorfizm, Allah'ın sadece insanın içinde temsil edilebileceği anlayışıyla açıklanmıştır. "Dolunayı gördüğünde efendini de pek yakında göreceksin ve o'nun görüntüsünden mahrum bırakılmayacaksın" hadîsi de bu anlama gelir. İnsanın, tabîi olarak, özellikle saf ve kutsal insan olması, yani Fazlullah anlaşılmasıdır. Nesîmî, "Tanrı âdem oğlundan başkası değildir" der. Otuziki harf Tanrı hitabının kelimeleridir. Bütün dünya Tanrı'nın kendisidir. Âdem özdür ve güneş yüzdür.

Bu bizi Hurûfî kabalizmine (bâtîni, bâtil itikatda taassup) götürür. Temel düşünce, Tanrı'nın kendisini kelimedede açıklamasıdır (daha önce gördüğümüz gibi bunu Tanrı'nın kendi özünde kavramak imkânsızdır), (Fazlullah St. John'ın İncili'nin girişini iyi bilir). Şimdi söz seslerden oluşur ve ses herşeydir. İslâmî gelenekte harflerle tanımlanır. Harflerin toplam yekûnu, bu nedenle Rabb-ı Mümkünât'ın yaratma imkânlarının (harflerin ebcedde bağlı sayı değerleri) toplamıdır ve Tanrı kendisini açıklamıştır. Bu yüzden harflere ve onlarla yapılan yorum ile ilgili hesaplara büyük önem verilmiştir. Bunların bir çok metodu burada verilen örnekler için fazlasıyla karmaşıktır. Bu yorum ile ilgili hesaplara ve harflere verilen önem, Kur'an'ın kendi kabalistik tefsiri olarak sonuçlanmıştır; bir ifâde, onun gerçek anlamı olarak işaret edilmiş (aynı sayı değerli) aynı tarzda, dünya elemanlarının, onun varlık dairelerinin (cycles) sonsuzluğu içinde aralıksız olarak taşınan başka bir ifâdeye

dönüştürülmüştür. Hatta Fazlullah her atomun konuşan bir dil olduğunu söyler. Aynı zamanda her namaz kılanın rekât sayısı ve namazların kendi sayısı, organlar, insanın yüzü vs. için büyük, tek varlık bütünlüğüne ait nominalizmin bir türü içinde sebepler açıklanmıştır (Hurûfizm akla büyük bir önem atfeder).

Yukarıda olduğu gibi Hurûfilik Alıyyü'l-a'lâ'nın Üstüvâ-nâme'sinin önemli bir bölümü içinde tasvir edilmiş, kendi âyin ve niyazlarıyla ilk defa bağımsız bir din olarak kendi kurumlarına sahip olmuştur. Mesela: eşhedü enne lâ-ilâhe illâ Fazlullah (Tanrı yok Fazlullah vardır. Fazlullah için o kabalistik formüldür), eşhedü enne Âdem halifetullah (Âdem: İnsan, Allah'ın vekilidir), eşhedü enne Muhammeden resûlullah (Muhammed Tanrı'nın elçisidir). Hacılık yine "Üstüvânâme'ye göre (Fazlullah'ın öldürüldüğü ay) Zilka'de ayında Fazlullah'ın öldürüldüğü yere giderek, kapısının çevresinde yirmisekiz kere tavaf etme, dünyanın doğusunda ve batısında Tanrı'nın kırk bilicisinin (Hurûfi) ismiyle üç kere nehir yatağına giderek, toprak, hava ve su için 21'er taş toplama ve bunları şeytanın çıktığı ateşin içine atarken Sencer'in Kalesi denen Alıncak Kalesi kapısına karşı olan lânetli ve kirli Mârânşah Kalesi'ne doğru yüz çevirme (belki hastalık ve felâketlerden korunma için) dir. Sonra hacı elbisesini çıkarırlar.

Başlangıçta Hurûfilik'in gizli ve azınlıkta kalan bir din olması amaçlanmamıştı. Fakat kendine ait âyinleriyle belli bir dîni kurum olması yanında (vaktinden evvel gelişmiş bir heves) ona bağlı olacak bazı hükümdarları da kazanması ümit edilmişti. Bunda başarılı olmadı; fakat doktrinleri çeşitli yerlere girdi. Sadece Bektâşilik'e değil; aynı zamanda kimi doktrinlerden (İsmâîlî'nin hâlen geçerli gnostik inançlarından) İran sûfizminin belli görünüşlerine kadar geniş çapta Hurûfilik'in içinden çıkarılmış inançlara rastlanır.

Bibliyografya: C. Huart, Textes persans relatifs à la secte des Hourouûfis... suivis d'une étude sur la religion des Hourouûfis par le Dr. Rıza Tevfîq... (GMS, x), Leiden 1909 (Yararlı bir metin koleksiyonu, fakat tercümesi şüpheli ve tanıtıcı makalesi tarihî-dîni sırayı eski tarz takipeder); H. Ritter, "Die Anfänge der Hurûfisekte", *Oriens*, v (1954), 1-54; Sadık Kıyâ, *Noktawıyyân yâ Pasikhıyyan*, Tehran 1320/1941. (Yukarıda Hurûfizm üzerinde temel bibliyografyanın tamamının bulunacağı bir seçme vardır).

